

**BYUJDETDA NOMODDIY AKTIVLAR HISOBI
VA AUDITINI TAKOMILLASHTIRISH**

Isaev Otamurod Raxmonovich
Bank-Moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada byudjet muassasalarida moddiy qiymatliklar ichki auditida qo'llaniladigan auditorlik usul va amallari, xususan, mazkur jarayonda qo'llaniladigan inventarizatsiya usulining mazmuni, inventarizatsiya usuli xususiyatlari yoritilib, mazkur sohada tadqiqotlar olib borishning dolzarbligi ochib berilgan. Maqola mavzusi bo'yicha tadqiqot olib borgan har bir iqtisodchi olimning g'oyalari aks ettirilgan manbalar batafsil aks ettirilgan.

Kalit so'zlar: nomoddiy aktivlar, patent, litsenziya, nou-xau, tovar belgisi, dasturiy mahsulot, amortizatsiya, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot.

Kirish

Jahonda raqamli iqtisodiyotni rivojlanishi inson kapitali, intellektual salohiyat, innovatsion g'oyalar, yuqori texnologiyalar taraqqiyotning fundamental asosiga aylanmoqda. Natijada, intellektual mulk, innovatsion mahsulotlar hamda nomoddiy aktivlar hajmini tobora ortib borishi imkoniyatini bermoqda.

“O‘zbekiston-2030” strategiyasida belgilangan ustivor vazifalarni bajarilishi manashunday innovatsion mahsulotlarning yaratilishi bilan bog‘liq bo‘lib qoladi. Intellektual mulk, innovatsion mahsulotlar kabilarni hisobga olish tartibida, tadbirkorlik sub’ektining mablag‘lari sifatida qaralib, nomoddiy aktivlar nomi bilan buxgalteriya hisobida yuritiladi.

Mavzuga oid adabaiyotlar tahlili

“Davlat moliyaviy nazorati tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Prezident Farmoniga muvofiq Hisob palatasi tomonidan Moliya vazirligi hamda Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirliklari bilan birgalikda “Davlat auditi” dasturi ishga tushirilgan bo‘lib, joriy yilning yanvar oyidan boshlab ichki audit xizmatlari tomonidan o‘tkazilayotgan audit tadbirlar natijalari, ya’ni, audit natijalari bo‘yicha rasmiylashtirilgan ma’lumotnoma, aniqlangan holatlarga oid asoslovchi hujjatlar nusxalari mazkur dasturda jamlanmoqda.

Iqtisodchi olim Mehmonovning (2018) fikricha, “Ichki audit tashkilot tomonidan smetalarni tuzish hamda ijrosini amalga oshirishni qonunchilik hujjatlariga rioya qilinishini tekshirish hamda monitoring olib borish yo‘li bilan nazorat qilish, moliyaviy hisobot ma’lumotlarini ishonchliligini ta’minlash, byudjet smeta intizomiga rioya qilish, mablag‘larni maqsadli va oqilona sarflanishiga yo‘naltirilgan faoliyatdir”.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqola mavzusi bo'yicha tadqiqotlar jarayonida iqtisodiy voqelik jarayonlarini o'rganishning ilmiy usullari - umumlashtirish, guruhlashtirish, tahlilning mantiqiy va taqqoslama usullari, abstrakt-mantiqiy fikrlash, qiyosiy tahlil, statistika, istiqbolli prognozlash, guruhlash va muallifning shaxsiy kuzatuvlari natijasida olingan ma'lumotlardan keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar

Respublikamizda iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tishi tufayli korxonalar mablag'lari va mablag'lar manbalarini, shuningdek, ularning harakatini buxgalteriya hisobida aks ettirish uslubida ham sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Buxgalteriya hisobining ob'ekti bo'lgan va tegishli nazorat o'rnatilishini talab etuvchi xo'jalik mablag'larining yangi turlari paydo bo'ldi. Bozor islohotlarining chuqurlashtirilishi va iqtisodiyotning erkinlashtirilishi tufayli korxonalar, firmalar va aktsiyadorlik jamiyatlarining xo'jalik yuritish amaliyotida mulkchilik va muomalalarning yangicha turlari kirib kelmoqda. Bulardan biri nomoddiy aktivlardir.

Nomoddiy aktivlarga patentlar, litsenziyalar, «nou-xou», savdo markalari, tovar belgilari, sanoat namunalari, dasturiy ta'minot, gudvill, tashkiliy xarajatlar, franshizalar, mualliflik huquqlari, er va tabiiy resurslardan foydalanish huquqlari, xizmat ko'rsatish belgilari va boshqalar kiradi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bu sohada bir qancha masalalar hozirgi kunda o'z echimini kutmoqda, xalqaro tajriba sust o'rganilmoqda. Ikkinchi tomondan, nomoddiy aktivlar haqiqatan, hatto dunyo amaliyoti uchun ham murakkab va xilma-xil tushuncha bo'lib, xususan ularni hisobga olish va hisobotda aks ettirish hamda auditorlik tekshiruvidan o'tkazish bo'yicha yagona xalqaro va milliy standartlarning yo'qligi hamda bu muammolar bo'yicha davom etib kelayotgan printsiptial kelishmovchiliklar bundan dalolat beradi.

Xususan, bizning respublikamizda ham nomoddiy aktivlarni auditorlik tekshiruvidan o'tkazish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar hali ishlab chiqilmagan.

Hozirgi kunda nomoddiy aktivlarni hisobda va hisobotda aks ettirish masalalariga sezilarli darajada e'tibor kuchaydi. Bular iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi va chet el investitsiyalarining ko'plab jalb qilinishi, moliya bozorlarining rivojlanishi; jahon iqtisodiyotida yakkahokimlik uchun raqobatli kurashning kuchayishi, fan-texnika taraqqiyotining jadallashishi va murakkablashuvi kabi jahon iqtisodiy taraqqiyoti umumiy tendentsiyalarining qonuniy oqibati hisoblanadi.

Mavjud me'yoriy hujjatlar va amaliy tajribaga tayangan holda nomoddiy aktivlar auditini quyidagi tartibda o'tkazish maqsadga muvofiqdir: hisob ob'ektlarining nomoddiy aktivlar qatoriga to'g'ri kiritilganligi, intellektual mulk, sanoat namunalari va shunga o'xshashlar uchun korxonaga mulkiy huquq beradigan hujjatlarni tahlil qilish, hujjatlarda aks ettirilgan qiymat ko'rsatkichlarini o'rganish, nomoddiy aktivlar

kirimi, eskirish hisoblash va hisobdan chiqarilishiga doir muomalalarning buxgalterlik hisobida to'g'ri aks ettirilishi; nomoddiy aktivlarning haqiqatda mavjudligini inventarizatsiya qilish; nomoddiy aktivlarni hisobga olish va uning huquqiy jihatdan to'g'ri rasmiylashtirilganligi haqidagi xulosalarni umumlashtirish va aniqlangan xato kamchiliklarni tuzatish bo'yicha tadbirlar belgilash.

Mohiyatiga ko'ra nomoddiy aktivlar qatoriga jismoniy shaklga ega bo'lmagan, lekin korxonada faoliyatida uning boshqa aktivlari qatorida qatnashib daromad keltiruvchi mablag'lar kiritiladi.

Patentlar, litsenziyalar, savdo markalari, savdo belgilari, mualliflik huquqlari kabi nomoddiy aktivlarning mohiyati O'zbekiston Respublikasining tegishli yuridik qonunlari bilan tartibga solib turiladi.

Nomoddiy aktivlarning o'ziga xos belgilari quyidagilardan iborat: buyumlashgan ko'rinishga ega emasligi; uzoq vaqt davomida ishlatilishi; korxonaga foyda keltirish; ularni ishlatishdan olinishi mumkin bo'lgan foyda hajmining nisbatan yuqori darajadagi noaniqligi.

Patent - bu yuridik jihatdan tan olingan va ro'yxatga olingan mutlaq huquqdir. Patentga oid huquq uning egasiga tashqaridan boshqa shaxslar aralashmasligi sharti bilan patent amal qiladigan buyumdan, jarayon yoki faoliyatdan foydalanish, ularni ishlab chiqarish, sotish va nazorat qilish imkonini beradi.

Patentning patent organlarida ro'yxatdan o'tkazilishi uning himoyalaniishiga kafolat bermaydi va u sudda muvaffaqiyat bilan himoyalanganmaguniga qadar raqobatbardosh bo'la olmaydi. Shuning uchun ham sudda muvaffaqiyatli himoya qilinishi bilan bog'liq xarajatlarni patent bahosining bir qismi sifatida kapitallashtirish lozimligi to'g'risida umumiy kelishuv mavjud.

Audit jarayonida nomoddiy aktivlar muhofaza hujjatlarining haqiqiylikiga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Bunda, qoidaga ko'ra patent egasida saqlanadigan, faqat bitta rasmiy muhofaza hujjati berilishini, mazkur ob'ektdan litsenziyaga asosan foydalanadigan shaxslarda esa muhofaza hujjatining nusxasi bo'lishi lozimligini nazarda tutish kerak.

Xalqaro amaliyotda «nou-xou» tushunchasi bozor oborotida tijorat qadr - qimmatga ega bo'lgan, istalgan ilmiy, texnikaviy, ishlab chiqarish (tashkil etish va boshqaruv tizimini qo'shgan holda) axborotlarini o'z ichiga olishi mumkin.

Shuningdek, «nou-xou» huquqlari ya'ni texnik-tajriba yoki ishlab chiqarish sirlari ham sanoat mulki ob'ektlariga taalluqlidir. Bunday huquqlar, odatda, yuridik kuchga ega bo'lgan qandaydir hujjatlar bilan tasdiqlanmaydi, lekin ular tijorat siri hisoblanadi va maxsus muhofaza qilishni talab etadi.

Savdo markalari - kompaniyalarga, mahsulot yoki xizmatlarga oid berilgan nomlar, ramzlar yoki boshqa xil (aniqlab beruvchi) identifikatsiyalar. Ular egalik qilishni asoslash uchun ro'yxatga olinishi, ro'yxatga olinganlari esa - ularning faoliyat

muddatlarini ma'lum bir davrga uzaytirish asosida yangilanib borishi mumkin. Bunday hollarda nomlanishlar, ramzlar va mahsulotning boshqa aniqlovchi identifikatsiyalari yuridik jihatdan himoyalanaadi.

Tovar belgilari birorta korxonalar tovar (xizmat)larini boshqa korxonalar tovarlari yoki xizmatlaridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilardir. Ular og'zaki, tasviriy, hajmli va boshqacha ko'rinishlarda bo'lishlari mumkin. Asosiy faoliyati har xil xizmat ko'rsatishdan iborat bo'lgan (mehmonxona, turistik byuro, transport korxonasi va shunga o'xshash) tashkilotlar tomonidan foydalanadigan xizmat ko'rsatish belgilari ham tovar belgilariga tenglashtirilgan. Tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilari ishlatiladigan tovarlar yoki ko'rsatiladigan xizmatlarga maxsus (alohida) huquqqa egalikni tasdiqlaydi. Bu belgilar tovarlarga yoki qadoqlangan idish(upakovka)larga, chizmalarga, prospektlarga, schyotlarga, blankalarga, tovarlarni kuzatuvchi yoki ularni sotishga doir muomalalar bilan bog'liq hujjatlar yorliqlariga tushiriladi.

Tovar belgisi guvohnomasi tovar belgisidan foydalanadigan shaxsning huquqini tasdiqlovchi muhofaza hujjati bo'lib hisoblanadi.

Foydali model ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlarining, shuningdek, ular tarkibiy qismlarining konstruktiv bajarilishi kabi tavsiflanadi. Foydali model guvohnomasi foydali modelni ishlatish uchun uning egasiga maxsus huquq beruvchi muhofaza hujjati bo'lib hisoblanadi.

Sanoat namunalari uchun huquq xalq iste'mol tovarlari va ishlab chiqarish texnik mo'ljaldagi buyumlarning tashqi ko'rinishini belgilaydigan, badiiy konstruktorlik echimlardan foydalanish huquqidir. Sanoat namunalari jismonan hajm egallaydigan model (avtomobil, samolyot, idish, stanok, mebel va shunga o'xshash), yoki yassi tasvirli sanoat rasmi (gazmol, gilam, shrift va shunga o'xshash) ko'rinishda bo'lishi mumkin.

EHM uchun dastur ta'minoti va ma'lumotlar bazasining qiymati nomoddiy aktivlar sifatida ularni xarid qilish sarflari va korxonaning o'zida ishlab chiqish sarflarini ifodalaydi, shu bilan birga dastur ta'minoti standart yoki buyurtmali bo'lishi mumkinligi ham hisobga olinadi.

Firmaning amaliy shuhrati - Goodwill - buxgalterlik hisobi va auditga oid adabiyotlarda har xil nomlanadi. Masalan, firmaning bahosi, firmaning yaxshi nomi, firmaning amaliy aloqalari va boshqalar. Firmaning amaliy shuhratiga har xil omillar ta'sir etadi. Jumladan, xaridorlar, kreditorlar va xizmatchilar bilan munosabatlar, ishlab chiqarish va boshqaruv tuzulmasi, firmaning joylashgan o'rni va boshqalar. Nomoddiy aktivlarning bu turi o'zining mazmuniga ko'ra sotgan korxonalar balansida turgan mulklarning bahosi bilan sotib olgan korxonalar tomonidan to'langan haqiqiy baho o'rtasidagi farq sifatida ifodalanadi. Ko'rinib turibdiki, nomoddiy aktivlarning bu turi odatda bir korxonalar tomonidan qandaydir bir boshqalar biron bir korxonani sotib olishda vujudga keladi.

Tashkiliy xarajatlar - korxonada faoliyatini tashkil qilish chog'ida qilinadigan xarajatlardir. Unga bevosita taalluqli bo'lgan xarajatlar (masalan, yuridik, buxgalteriya, devonxona va harakatlanish xarajatlari) tashkiliy xarajatlar sifatida kapitallashtirilishi mumkin. Mazkur holatda ushbu xarajatlarning kelgusi davrda foyda keltirishi kapitallashtirish uchun asos bo'lib hisoblanadi. Faoliyatning birinchi yilida jami summalarni xarajatlarga kiritish xarajatning daromad bilan muvofiq kelmasligiga olib keladi.

Franshizalar odatda hukumat organlari tomonidan davlat mol-mulkidan (masalan, kabel televideniyesi kompaniyasi) foydalanish huquqiga egalik qilish uchun yoki kommunal xizmatlar ko'rsatish (elektr energiyasi), shuningdek xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan aniq maqsadlar va aniq xizmatlardan foydalanish huquqiga egalik qilishlari uchun beriladi.

Franshiza to'g'risidagi har bir shartnoma franshiza haqiqiy bo'lib hisoblanadigan davrni, shuningdek franchayzor (foydalanishga oid huquq imtiyozini beruvchi sub'ekt)ning va franchayzi (ushbu imtiyozni oluvchi sub'ekt)ning huquq va majburiyatlarini aniqlashtiradi.

Mualliflik huquqlari bu fan, adabiyot yoki san'at asarlarini nashr qilish, ommaviy ijro etish yoki boshqacha tarzda foydalanish uchun maxsus beriladigan huquqdir. Muallifga shaxsan mulkiy va mulkiy bo'lmagan huquqlar birlashtiriladi. Muallifning hayotligida yoki o'limidan so'ng begona qilinmaydigan yoki boshqa birovga o'tkazilmaydigan mualliflik huquqi muhim nomulkiy huquq hisoblanadi.

Mualliflik mulkiy huquqi asarlardan foydalanish va boshqa shaxslarga o'tkazish, shuningdek, avloddan-avlodga o'tkazishda unga tegishli maxsus huquqqa asoslanadi.

Mualliflik huquqi fan, adabiyot yoki san'at asarlarining yaratilishi bilan vujudga keladi va uni himoyalash sud orqali amalga oshiriladi.

Shunday qilib, sanoat, intellektual mulklar auditining boshqa aktivlar auditidan farq qiluvchi tavsiflovchi xususiyatlari ob'ektlarni ekspertiza qilish va ulardan kelib chiqadigan huquqlarni tahlil qilishdan iboratdir. Shuning uchun ushbu ob'ektlar auditida bu ob'ektlarga egalik huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni texnik tahlil qilish zarur. Buning uchun sanoat va intellektual mulk ob'ektlaridan foydalanishni yuridik rasmiylashtirish va huquqiy muhofaza qilish sohasida ishlaydigan, patent bilan ishonch bildirilgan mutaxassislarini konsultant sifatida jalb etish kerak.

Nomoddiy aktivlar auditi jarayonida quyidagilar amalga oshiriladi:

1. Nomoddiy aktivlar mavjudligi ustidan nazorat o'rnatilishini aniqlash (mulkiy ob'ektlarni nomoddiy aktivlar qatoriga olib borishning to'g'riligi; mavjudligini va muomalalarni hujjatlashtirishning to'g'riligini tekshirish; nomoddiy aktivlarni baholashning to'g'riligini tekshirish; inventarizatsiya qilish; hisobot ko'rsatkichlarining sintetik va analitik hisob ma'lumotlariga mosligini aniqlash);

2. Sintetik hisobni yuritish, nomoddiy aktivlarning kirimi va chiqimiga doir

muomalalarni soliqqa tortishning to‘g‘riligini tekshirish (nomoddiy aktivlar kirimi va chiqimiga doir muomalalarni sintetik hisob registrlarida aks ettirilishi; nomoddiy aktivlar kiringa olinishi va chiqim qilinishiga doir muomalalarni soliqqa tortish masalalari);

3. Nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblash va hisobda aks ettirish (foydali xizmat muddatini belgilashning asoslanganligi; amortizatsiya hisoblashda qo‘llanilgan usullarning qonuniyligi va asoslanganligi; amortizatsiya ajratmalarining hisobda aks ettirilishi).

Xulosa va takliflar

O‘zbekiston Respublikasida davlat byudjeti mablag‘laridan foydalanishning moliyaviy nazoratini olib boruvchi organlar tomonidan belgilangan maqsadlarning bajarilishi uchun ular faoliyatida mustaqillik, xolislik va oshkoralik tamoyillariga mos, ishonchli faoliyat ko‘rsatadigan nazorat tizimini yaratish lozim.

Jahon amaliyotida byudjet tashkilotlarida ichki audit xizmati faoliyatining uslubiy asoslarini takomillashtirilishi borasidagi ilmiy izlanishlarga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Shuningdek, byudjet tashkilotlari ichki audit xizmati faoliyatidagi nazorat tartibi, risklarni baholash va minimallashtirish, tashkilotning ish samaradorligini oshirish byudjet mablag‘laridan oqilona foydalanish, xalqaro ichki audit standartlari asosida nazoratni tashkil etish masalalari ilmiy o‘rganilmoqda. Xususan, bu mavzu bo‘yicha xususiy sektorda ilmiy ma‘lumotlar va nashrlar etarlicha shakllantirilgan, ammo byudjet tashkilotlarida aynan markazlashtirilgan ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatlari uslubiyoti yuzasidan amalga oshiriladigan ishlar hali ko‘p izlanishlar olib borish lozimligini taqozo qiladi.

Fikrimizcha, muassasalarda ichki audit va moliyaviy nazorat xizmati faoliyatini zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish, jumladan AuditNET, IT AUDIT: Auditor va AUDIT XP kompleks audit kabi dasturlarni qo‘llash va ichki audit jarayonlarida kameral nazoratdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Kameral nazorat tartibini qo‘llanilishi ichki audit xodimlari vaqtini tejash barobarida ular mehnat unumdorligini oshirib, uzluksiz monitoring o‘tkazish imkoniyatini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2023 yil 25 dekabrda “2024 yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risida”gi O‘RQ-886-sonli Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri) 2000 y. 26 may.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 22 sentyabrdagi “Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshirishlarning ahamiyatini oshirish to‘g‘risida”gi 365-sonli qarori.-

5. Do'smurotov R.D. Audit asoslari.-T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. 2003.-612 s.
6. Mamatov Z.T. va boshq. Audit: O'quv qo'llanma.-T.: Toshkent Islom Universiteti. 2002.-280 b.
7. Musaev H.N. Audit.-T.: Moliya. 2003.-220 b.
8. Podolskiy V.I. Audit. – M.: YuNITI, 2001.
9. Rizaqulov A.A., Narziev R. Audit, - T.: 1999.
10. Sanaev N.S., Narziev R. Audit. O'qituvchi, 2001.
11. To'laxodjaeva M.M. Korxonalar moliyaviy ahvolini auditi. 1996.
12. Arens A., Lobbek D.J. Audit. Per. s angl. pod. red. prof. Ya.V. Sokolova, - M.: Finansi i statistika, 1995.
13. O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari jurnali 2000-2005 yil sonlari.
14. Soliq va bojxona xabarlar gazetasi. 2002-2005 yil sonlari.
15. Spravochnik auditora. – T.: 2001.
16. Sheremet A.D. Audit. – M.: Finansi i statistika, 1996.